

УДК 261.7 (477.42)

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ У 1920-1930-х рр. І ДОЛІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА

Олександр Буравський, Ігор Власюк

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Україна, 10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
E-mail: buravskij@i.ua, vlasyuk@zu.edu.ua

Дослідження історії державно-релігійних відносин і конфесійного життя у 20-30-х рр. ХХ ст. у радянській Україні стало актуальною проблематикою низки праць сучасних вітчизняних істориків. Антирелігійна політика радянської влади на Волині у цей період знайшла своє відображення у працях дослідників, як С. Жилюк, Т. Рафальська, О. Тригуб, В. Бернацький, Є. Тіміряєв, Л. Копійченко, І. Александров, М. Костиця, диякон Ігор Кучерук, Я. Тарас та ін. [1]. Поглиблене вивчення антирелігійної політики радянської влади у цей період відкриває можливість об'єктивного бачення даної проблеми, в усіх її маловідомих або невідомих аспектах, а також уникнення помилок у відносинах між державою і церквою сьогодні. Церква та суспільство мають співпрацювати на благо держави, однак перша несе, як завжди, свою багатовікову духовну місію, розвиваючись при цьому за власними законами, що не співпадають в усьому із суспільними. Досвід державотворення в Україні засвідчує, що церква не має бути заручницею політичних інтересів, і в той же час вона не може стояти осторонь проблем і бід нинішнього суспільства. Ідеологія радянської влади була атеїстичною, однак влада намагалася використати церкву у своїх інтересах, встановити жорсткий контроль над нею та підпорядкувати собі.

Метою статті є аналіз антирелігійної політики радянської влади на Волині у 1920-30-х рр., з урахуванням новітніх досліджень, архівних документів і висвітлення долі окремих відомих і маловідомих представників православного духовенства, життя яких і служіння пов'язане з цим регіоном.

У 1921-1922 рр. на території Волинської губернії релігійною політикою займався V Ліквідаційний відділ Волингубюсту. До повноважень відділу входили: реєстрація нових релігійних громад, перереєстрація існуючих, прийняття рішень щодо передачі їм культових споруд чи інших приміщень; визначення прав релігійної громади на володіння майном [2].

Важливо зазначити, що у 1921 р. відбувся поділ Волинської єпархії на дві частини: польську та радянську. У радянській частині її очолювали колишній Володимир-Волинський вікарій єпископ Фаддей (Успенський) і вікарій Острозький архієпископ Аверкій (Кедров) [3].

Доля першого була складною із самого початку існування поділеної єпархії, оскільки радянська влада вбачала у ньому великий духовний авторитет на населення Волині й у зв'язку з цим не бажала його перебування у даному регіоні. Єпископ Фаддей (Успенський) був висланий за межі України у 1922 р., пізніше неодноразово перебував під арештом та у засланні, зазнавав моральних принижень і фізичних страждань. Наприкінці грудня 1937 р. йому було висунуто звинувачення у керівництві «контрреволюційною фашистсько-монархічною організацією» та засуджено до розстрілу, позбавлено життя. Реабілітовано у 1989 р., а у 1997 р. канонізовано як священно-мученика [4].

Архієпископ Аверкій (Кедров) управляв Волинською єпархією з 1922 до 1935 рр. Він мужньо протистояв усім спробам знищення єпархії; неодноразово піддавався арештам і засланням; розстріляний у м. Уфі 27 листопада 1937 р.; реабілітований за всіма пунктами звинувачень [5].

Уродженцем с. Скаківка Солотвинської волості Житомирського повіту Волинської губернії (нині – Бердичівський район Житомирської області), із сім'ї священника, був священно-мученик Аркадій (Остальський), якого було розстріляно 29 грудня 1937 р. на полігоні НКВС недалеко від селища Бутово під Москвою; реабілітовано у 1989 р.; канонізовано у серпні 2000 р. [6].

Ревнителем Православної церкви на Волині був також єпископ Полонський Максим (Михайло Іванович Руберовський), який управляв Волинською єпархією у 1924-1925 рр., боровся проти насадження тут обновленства (йому вдалося зберегти половину єпархії від розко-

лу). Владика постійно піддавався репресіям, був розстріляний 3 листопада 1937 р.; реабілітований у 1989 р. [7].

На початку 1920-х рр. на Волині, як і в усій Україні, під гаслами допомоги голодуючим Поволжя, була проведена акція по вилученню церковних коштовностей. Однак, як зазначає Т. Рафальська, цілі були зовсім іншими: можливість арешту священиків, які виступали проти цього (єпископ Аверкій (П.П. Кедров), священики А.Й. Остальський, Ю.П. Красицький, О.Д. Понікаров та ін.); пропаганда проти нібито немилосердності та небажання священнослужителів допомогти голодуючим; поліпшення за рахунок церкви матеріального становища радянської держави. Загалом же, репресивна політика радянської влади була спрямована проти усіх християнських конфесій та інших релігій [8].

Я. Тарас наводить численні спогади людей різних сіл Житомирської області про підпали церков на початку 1920-х рр., розбирання їх і перетворення на клуби у 1930-х рр. [9].

Проблему обновленства у Православній церкві в Україні та на Волині у цей період досліджували С.І. Жилюк, О.П. Тригуб [10].

Документи Держархіву Житомирської області допомагають з'ясувати причини закриття церков у Волинській окрузі, зокрема у 1930 р. Так, у доповідній записці Округного адмінвідділу з 27/1-б/р № 969 йшлося про те, щоб задовольнити клопотання селянства с. Сліпчиць Черняхівського району, робітників Головінської лабрадорної фабрики та всіх сільських організацій про закриття церкви у цьому селі, передати її приміщення під сельбуд і просити ВУЦВК затвердити цю постанову. У самій постанові відчувається сфабриковане радянською владою «бажання» більшості селянства села, що звичайно не могло відповідати дійсності, оскільки селянство в основній масі не могло бути до такої міри атеїстичним, хоч і зазнало у своїй свідомості негативного впливу антирелігійної політики з боку влади. В іншому документі простежується нібито стурбованість влади «кавалерійським» закриттям церкви у с. Високому цього ж району, однак при цьому зазначалося, щоб звернути увагу всіх районних військкоматів на необхідність рішуче уникати такого відбирання молитовних будинків, проводячи попередньо глибоку громадсько-виховну роботу серед мас, які ще перебували під релігійним впливом; вказувалося, що без відповідної санкції місцевої округної влади та ВУЦВК молитовний будинок ні в якому разі закрито не може бути. З

інших подібних постанов зокрема дізнаємося про: закриття у с. Піски старої церкви та використання її приміщення для культурно-освітньої установи; задовольнити активне прохання загальних зборів с. Щенієва Черняхівського району та релігійної громади і закрити Троїцьку Старослов'янську церкву в с. Щенієві, передавши її приміщення під сельбуд; задоволення «клопотання працюючих сіл Тарасівки та Юзефівки Іванківського району про зняття дзвонів з церкви» та відрядження туди відповідального робітника району (при чому зняття дзвонів пропонувалося провести силами самих членів релігійної громади) [11].

У Житомирі у тому ж 1930 р. будівлю закритої Михайлівської церкви, що була розташована суміжно з будинком Червоної Армії, було визнано за необхідне передати для культосвітніх потреб Червоної Армії. Передачу будівлі церкви було вирішено провести у день 12-річчя Червоної Армії на урочистому засіданні Президії ОВК (Округного виконавчого комітету) та міськради [12].

В. Бернацький наводить дані щодо стану культових споруд у м. Житомирі станом на 20.04.1936 р.: закритими було 50 (серед них – 13 православних, 6 римо-католицьких, 28 іудейських, 2 лютеранських, 1 старообрядська), зруйнованими були 10 (2 православні і 8 іудейських), діючими – 23 (12 православних, 1 римо-католицька, 9 іудейських, 1 старообрядська). До 1937 р. в окремих районах Житомирської області залишилися одиниці діючих храмів [13].

Свято-Преображенську церкву с. Бараші Ємільчинського району було зруйновано у 1935-1936 роках, у період гонінь православної віри з боку радянської влади. За спогадами очевидців і старожилів села, один з чоловіків, який знімав дзвони, онімів; інші пізніше закінчили своє життя у муках. На місці церкви було збудовано клуб; був також райком партії. Ікони з цього храму використали при будівництві підлоги райкому. Церковні богослужбові книги було спалено.

Українська дослідниця А. Киридон зазначає, що з-поміж «ворогів» політики колективізації особливо рельєфно виокремлювалася Церква, а на духовенство було накладено тавро «куркульських посібників». В атмосфері руйнування релігійної свідомості селянства та православної культури Православна церква зазнала небувалої матеріальної скрути, політичного переслідування, морального приниження, соціально-психологічного ущемлення [14].

Зі спогадів жителів с. Малосілки (до 1946 р.

– Малої Татарнівки) Бердичівського району Житомирської області відомо, що у роки гоніння радянської влади проти православних церкву св. Архистратига Михаїла у селі було розібрано, і з цих матеріалів збудовано сільський клуб. Зі свого будинку представниками радянської влади на початку 1930-х років було вигнано священика о. Арсенія Переговського (1851-1933), який проживав потім у своїх духовних чад, однак помер від голодомору у 1933 році. Священик служив у цьому селі тривалий час – з 6 липня 1886 року, мав церковні нагороди, збудував 1901 року ще одну церкву на сільському кладовищі [15].

У 1933 р. в овруцькій в'язниці загинув від знущань священик с. Норинська Овруцького району Житомирської області. Така ж доля спіткала священиків Білокоровичів, Жубровичів Олевського району та з багатьох інших сіл [16].

У розпал голоду влада посилила економічний тиск на духовенство, яке знаходилося на межі виживання або у стані матеріальної нужденності. Релігійну ментальність особливо зберігало селянство, яке таємно хрестило своїх дітей і підтримувало інші православні обряди, незважаючи на гоніння влади. Можна повністю погодитись з думкою А. Киридон, що глибока релігійність і прихильне ставлення населення до церкви змогли зберегти її у страшні роки голодомору, а саме церковне життя мало жертвний характер [17].

Політичні репресії 1937-1938 рр. на Житомирщині призвели до арешту понад 397 священнослужителів, церковного активу та віруючих (з них – 261 було засуджено до розстрілу, 127 відправлено у виправно-трудова табори на різні терміни [18]. Одним з репресованих у 1930-х рр. священиків Житомирщини, який відбував покарання у виправно-трудова таборі, був о. Димитрій Олександрович Бичинський. З архівних документів відомо, що він був сином священика м. Черняхова, служив псаломщиком-дияконом у Черняхівській Свято-Георгіївській церкві до 1916 р., пізніше – дияконом при церкві у с. Троковичах (тепер – Черняхівського району Житомирської області). У 1928 р. його було рукопокладено у сан священика. У 1937 р. був заарештований і засуджений трійкою при УНКВС УРСР по Житомирській області 17 листопада 1937 р.; отримав 10 років ув'язнення у виправно-трудова колонії. Помер в ув'язненні у 1942 р. (можливо, у січні), у Північноуральському виправно-трудова таборі НКВС (пос. Сосьва та район м. Туринська Свердловської області, де займа-

лися лісозаготівлями, будівництвом целюлозного заводу й ін.). Був реабілітований у 1958 р. Житомирським облсудом, за недостатністю доказів його вини [19].

До середини 1930-х рр. на Житомирщині репресії зазнали відомі представники різних конфесій: архієпископ Волинський і Житомирський Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) С.А. Орлик, голова общини УАПЦ у Житомирі М.В. Хомичевський (Борис Тен), кістер лютеранської общини с. Садки Черняхівського району Р.М. Пауц та ін. Станом на 22 квітня 1937 р. у Житомирі та Житомирському районі були діючими: 13 православних церков (закрито – 17), 1 костел, 8 синагог (34 – закрито); не діяла жодна лютеранська релігійна община [20].

Важливо зазначити, що репресії у 1930-х рр. зазнали і багато представників православного духовенства, які були родом з Волині та служили тут, до переходу на інші кафедри. Одним з таких священномучеників був владика Памфіл (Лясковський) (1883-1936), єпископ Краснодарський і Кубанський, який народився у с. Арестові Ровенського повіту Волинської губернії. Терплячи гоніння з боку влади, владика вірно служив Господу до свого трагічного кінця – його було задушено [21].

Тривалий час у Житомирі проживав відомий православний подвижник, ієромонах (пізніше – архімандрит) Спиридон (Лукич), уродженець Києва, який був вимушений у 1934 р., на вимогу влади, виїхати з Києво-Печерської лаври та поселитись у нашому місті. Однак місцева влада продовжувала переслідування віруючих. У листопаді 1937 р. його було засуджено на 10 років відбування у виправно-трудова таборі (Вятлаг). Після реабілітації у 1955 р. священнослужитель, будучи важко хворим, продовжував нести свій подвиг; знову повернувся до Житомира у 1970 р., де перебував до своєї смерті у 1991 р. [22]. Віруючі Житомира, які знали особисто архімандрита Спиридона, до сьогодні зберігають світлу пам'ять про нього.

Отже, політика радянської влади на Волині-Житомирщині у сфері релігії у 1920-1930-х рр. переслідувала такі цілі: витравити або значно послабити релігійну свідомість людей; різними неправомірними методами, репресивними засобами зробити все можливе для заміни духовного організму суспільства новою атеїстичною ідеологією. У цьому проявлялась не сила, а слабкість самої влади та її принципів і засад. По відношенню до церкви та її священнослужителів вона діяла як до духовного конкурен-

та на ниві людських душ, не поважаючи християнські цінності та багатівіковий вплив церкви на людей. Ці цінності були чужими більшовистській ідеології, її установкам на пошук ворогів. Однак, влада не наважилась закрити усі церкви, зокрема на Волині-Житомирщині, усвідомивши, що серед населення залишилось достатньо віруючих, вірних своїй церкві. Трагічні долі названих представників православного духовенства засвідчують вірність духовним цінностям, їх остаточному вибору в умовах гонінь, переслідувань і репресій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-х – 30-х роках ХХ ст.: архівні док. та матер. / Упоряд. С.І. Жилюк. – Рівне: Волинські береги, 2003. – 152 с.; Жилюк С.І. Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква: монографія / С.І. Жилюк. – Острог: Вид-во НаУОА, 2015. – 268 с.; Рафальська Т.Л. Репресивна політика радянської влади проти духовенства та віруючих на Житомирщині у 20-х – початку 30-х років ХХ ст. / Т.Л. Рафальська // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Вип. 6. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 177-186; Тригуб О.П. Російська православна церква в радянській Україні у 20-30-х рр. ХХ ст.: інституційний розкол та міжконфесійні відносини: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Олександр Петрович Тригуб; Київ: Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 510 с.; Бернадський В.Р. Закриття культових споруд на Волині-Житомирщині у 1920-1930-х рр. / В.Р. Бернадський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. – 2012. – Вип. 6. – С. 37-44; Бернадський В.Р. Місцеві органи влади у реалізації антирелігійної політики більшовицького режиму 1920-1930-х рр. на Волині-Житомирщині: організаційно-функціональний аспект / В.Р. Бернадський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство: зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». – Вип. 5, 2011. – С. 49-61; Александров І.В. Волинський архієрей-мученик / І.В. Александров, М.Ю. Костиця, Є.Р. Тіміряєв // Реабілітовані історією: у 27 т. / Нац. акад. наук України [та ін.]; голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. – Житомир: Полісся, 2010. – Житомирська область, кн. 3. – С. 104-109; Александров І.В. Його пам'ятає вся Волинь (Іван Васильович Успенський) / І.В. Александров, Є.Р. Тіміряєв // Реабілітовані історією: у 27 т. / Нац. акад. наук України [та ін.]; голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. – Житомир: Полісся, 2013. – Житомирська область, кн. 6. – С. 103-105; Александров І.В. Ревнитель православної церкви на Волині. (Руберовський Михайло Іванович) / І.В. Александров, І.А. Кучерук, Є.Р. Тіміряєв // Реабілітовані історією: у 27 т. / Нац. акад. наук України [та ін.]; голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. – Житомир: Полісся, 2011. – Житомирська область, кн. 5. – С. 106-110; Аркадій (Остальський). «Мы не должны бояться никаких страданий...» Творения: в 2 т. / Аркадий (Остальский). – Житомир: Житомир. епархия Укр. Православной Церкви, 2007. – Т. 1. – 544 с.; Т. 2 / [сост. диакон И. Кучерук]. – 2011. – 463 с.; Тарас Я.М. Руїнування Української церкви – складова голодоморної стратегії (За матеріалами польових досліджень Житомирського та Київського Полісся у 1994-2003 рр.) / Я.М. Тарас [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/zbcini-nkvd>

2. Бернадський В.Р. Місцеві органи влади у реалізації антирелігійної політики більшовицького режиму 1920-1920-х рр. на Волині-Житомирщині... – С. 52.

3. Тригуб О.П. Вказ. праця. – С. 139.

4. Александров І.В. Його пам'ятає вся Волинь (Іван Васильович Успенський). – С. 103-105.

5. Александров І.В. Волинський архієрей-мученик. – С. 104-109.

6. Аркадій (Остальський). Указ. труд.

7. Александров І.В. Ревнитель православної церкви на Волині. – С. 106-110.

8. Рафальська Т.Л. Вказ. праця. – С. 178.

9. Тарас Я.М. Руїнування Української церкви – складова голодоморної стратегії (За матеріалами польових досліджень Житомирського та Київського Полісся у 1994-2003 рр.) / Я.М. Тарас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/zbcini-nkvd>

10. Жилюк С.І. Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква...; Тригуб О.П. Вказ. праця.

11. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф.Р-280, оп.1, спр.268, арк.9-10, 27.

12. ДАЖО, ф.Р-280, оп.1, спр.268, арк.23.

13. Бернадський В.Р. Закриття культових споруд на Волині-Житомирщині... – С. 42-43.

14. Киридон А. Держава – Церква – Суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія / А. Киридон. – К.: КСУ, 2011. – С. 171.

15. Див.: Власюк І.М. Протоієрей Арсеній Переговський (1851-1933) / І.М. Власюк // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 15-16 листопада 2013 р.): Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 269-272.

16. Тарас Я.М. Руїнування Української церкви...

17. Киридон А. Вказ. праця. – С. 189.

18. Копійченко Л., Тіміряєв Є. Особливості «великого терору» на Житомирщині / Л. Копійченко, Є. Тіміряєв // Політичні репресії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 223.

19. Тіміряєв Е.Р. Список священнослужителів, уроженців і жителів Житомирської області, репресированих в 1920-1950 годах // Православная Житомирщина. – 2001. – Січень-лютий. – С. 7; ДАЖО, ф.1, оп.73, спр.127, арк.763зв.; ф.Р-1657, оп.1, спр.257, арк.134; Северо-Уральский ИТЛ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>

20. Рафальська Т.Л. Репресивна політика радянської влади проти духовенства та віруючих на Житомирщині... – С. 184, 186.

21. Лясковская Н. «Владыка, посылаю вас на заклание». К 80-летию мученической кончины епископа Памфила (Лясковского) / Н. Лясковская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/89894.html>; Александров И. Новые данные о гибели епископа Памфила (Лясковского) / И. Александров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kanonkuban.cerkov.ru>

22. Александров И., монахиня Евтропия (Бобровникова). Живой источник лаврской традиции. Светлой памяти архимандрита Спиридона (Лукича), в схиме – Дионисия / И. Александров, монахиня Евтропия (Бобровникова) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cpg-ru.in.ua/zhivoy-istochnik-lavrskoy-traditsii>

Буравський Олександр, Власюк Ігор Антирелігійна політика радянської влади на Волині-Житомирщині у 1920-1930-х рр. і долі православного духовенства

У статті проаналізовано антирелігійну політику радянської влади на Волині-Житомирщині у 1920-1930-х рр., з урахуванням новітніх досліджень, архівних документів і висвітлення долі окремих відомих і маловідомих представників православного духовенства.

Ключові слова: Волинь, Житомирщина, Православна церква, антирелігійна політика, радянська влада, священник, єпископ

Буравский Александр, Власюк Игорь Антирелигиозная политика советской власти на Волини-Житомирщине в 1920-1930-х гг. и судьбы православного духовенства

В статье проанализирована антирелигиозная политика советской власти на Волини-Житомирщине в 1920-

1930-х гг., с учетом новейших исследований, архивных документов и освещения судьбы отдельных известных и малоизвестных представителей православного духовенства.

Ключевые слова: Волынь, Житомирщина, Православная церковь, антирелигиозная политика, советская власть, священник, епископ

Buravsky Alexander, Vlasyuk Igor *Antireligious policy of the soviet government in Volyn – Zhytomyr region in 1920-1930 and fate of the orthodox clergy*

In the article anti-religious policy of the Soviet regime in Volyn-Zhytomyr Region in 1920-1930 is analyzed. The analysis is based on new research works, archival records and highlighting destinies of separate known and unknown representatives of the Orthodox clergy.

The policy of the Soviet authorities in Volyn-Zhytomyr Region in religion in 1920-1930 had the following aims: to erase or significantly weaken the religious consciousness of people; by all means to do everything possible to replace the spiritual body of society by new atheist ideology. Not a strength but weakness of the government and its principles revealed itself in it.

The government treated church and the clergy as to spiritual rival without taking into consideration Christian values and centuries of church influence on people. These values were unknown for bolshevik's ideology and its aiming at enemies search. But as we see the government didn't dare to close all the churches at least in Zhytomyr Region as there were enough believers loyal to their church. The tragic fate of the orthodox clergy in question proves their loyalty to spiritual values and their final choice in conditions of persecution, harassment and repression.

Keywords: Volyn, Zhytomyr Region, Orthodox Church, anti-religious policy, Soviet authorities, priests, bishop

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.11.2016 р.